

Διδακτική Ενότητα 13η - Η ηθική αρετή και η ηθική πράξη

Ερμηνευτικά σχόλια

Ο φιλόσοφος για να ενδυναμώσει τη θέση του για τον αποφασιστικό ρόλο του **ἔθους** επικαλείται τα συμβαίνοντα στις πόλεις, καθώς για τον φιλόσοφο υπάρχει στενή σχέση μεταξύ ηθικής και πολιτικής. Άλλωστε, μόνο αν ένας άνθρωπος διέπεται από ηθικές αρετές μπορεί να λειτουργήσει σωστά μέσα στην πόλη και ως πολίτης και ως πολιτικός.

Νέα αποδεικτικά επιχειρήματα²³ για τη βασική σκέψη του Αριστοτέλη, εμβαθύνοντας στην ανάλυσή του:

1. Αν οι πολίτες γίνονται αγαθοί μέσω της άσκησης σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς με τη βοήθεια των νόμων που συντάσσουν οι νομοθέτες γι' αυτό το σκοπό → η «αρετή» δεν υφίσταται εκ φύσεως, αλλά ως αποτέλεσμα άσκησης (= **ἔθους**)- **Εμπειρική απόδειξη (Μαρτυρεῖ) από τον χώρο της πολιτικής**.

2. Η αντίθετη ιδιότητα της αρετής, η κακία είναι επίσης αποτέλεσμα της άσκησης (= **ἔθους**) π.χ. ο κακός κιθαριστής, ο κακός οικοδόμος → «κακία» δεν υφίσταται εκ φύσεως, αλλά με την επανάληψη συγκεκριμένων τρόπων συμπεριφοράς. Ο Αριστοτέλης προσθέτει νέο επιχείρημα, με το οποίο δείχνει ότι η αρετή είναι προϊόν εθισμού και η ποιότητά της εξαρτάται από την ποιότητα του εθισμού που την προκαλεί. Η δημιουργία και ο εκφυλισμός της επίκτητης ιδιότητας προκύπτουν από αντίστοιχους λόγους και ποιότητα εθισμού. Έτσι για συγκεκριμένους λόγους και με την κατάλληλη άσκηση οι άνθρωποι κατακτούν την αρετή και ακριβώς για τους αντίθετους λόγους και με την ακατάλληλη άσκηση η αρετή εκφυλίζεται. Ο Αριστοτέλης εννοεί μάλλον μια διαδικασία «δόμησης» και «αποδόμησης» της αρετής ενισχύοντας τη θέση του για τον επίκτητο χαρακτήρα της.

²³ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 139

Ο ρόλος του νομοθέτη στη διαμόρφωση του ηθικού χαρακτήρα²⁴

- **Οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς:** Το μεγαλύτερο «βάρος» για τη διαμόρφωση της συνολικής σημασίας της φράσης πέφτει στη λέξη **ἐθίζοντες**. Οι νομοθέτες με την άσκηση (**ἐθίζοντες**) κάνουν τους πολίτες τους ενάρετους. Προς αυτή την κατεύθυνση καθοριστική σημασία έχει ο σωφρονιστικός ρόλος της ανταμοιβής και της τιμωρίας, επιβραβεύοντας όσους πολίτες εφαρμόζουν τους νόμους και τιμωρώντας όσους έχουν παραβατική συμπεριφορά. Επομένως, η αρετή και η κακία εναπόκεινται στους ίδιους τους πολίτες. Αποτελεί πάγια αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων ότι ο νόμος δεν αποβλέπει απλώς στην αποτροπή και τιμωρία των παραβατικών συμπεριφορών, αλλά παιδαγωγεί διά βίου τους πολίτες και τους οδηγεί σε επαινετές συμπεριφορές (Φάκελος Υλικού σ. 124).
- **βούλημα παντὸς νομοθέτου:** Για τον Αριστοτέλη το συγκεκριμένο χωρίο δεν μιλά για καλά και κακά πολιτεύματα· όσο εξαρτάται από τους νομοθέτες, όλα τα πολιτεύματα είναι καλά, αφού όλων των νομοθετών στόχος παραμένει η ηθική τελείωση. Είναι φανερό από τα συμφραζόμενα ότι ο Αριστοτέλης θέλει να πει όταν μιλάμε για διαφορά πολιτεύματος από πολίτευμα, εννοούμε ότι με το ένα οι πολίτες ασκήθηκαν περισσότερο στην αρετή, με το άλλο λιγότερο. Έτσι, η διάκριση των πολιτευμάτων σε ἀγαθά (=ανώτερα) και φαῦλα (=κατώτερα) γίνεται με κριτήριο τη μεγαλύτερη ή μικρότερη βοήθεια που προσφέρουν στον πολίτη οι νομοθέτες για να κατακτήσει, με τη δική τους καθοδήγηση, την αρετή²⁵.
- **ἀμαρτάνουσιν:** Ο Αριστοτέλης συνήθως κάνει διάκριση ανάμεσα στα ορθά πολιτεύματα και στις παρεκβάσεις τους, στις εκτροπές από αυτά.

²⁴ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σσ. 135 - 6

²⁵ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=130#3

Εδώ όμως δεν αναφέρεται σε αυτό. Η επιθυμία του νομοθέτη δεν ταυτίζεται πάντοτε με την πραγματικότητα. Η επιτυχία ή η αποτυχία χαρακτηρίζει τον νομοθέτη ως πετυχημένο ή αποτυχημένο. Παρόμοια, σε άλλο χωρίο των **Ἠθικῶν Νικομαχείων**, ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για νόμο που είναι **κείμενος ὀρθῶς** και έχει επιτυχία, και για νόμο **ἀπεσχεδιασμένον** (:προχειροφτιαγμένο) που δεν έχει επιτυχία (Φιλοσοφικός Λόγος, σελ. 146-147).

, καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης:

- Η παρουσία του κόμματος πριν από τον συμπλεκτικό σύνδεσμο **καὶ** ερμηνεύεται:
 1. όταν η πρόταση που ακολουθεί το **καὶ** έχει διαφορετικό υποκείμενο ἀπ' την προηγούμενη πρόταση.
 2. όταν η πρόταση που ακολουθεί το **καὶ** εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της προηγούμενης. (βλ. και τη σχετική μετάφραση)
- Αξιοσημείωτη η θέση των επιθέτων **ἀγαθὴ φαύλης** ἀντί για την αναμενόμενη μορφή **πολιτεία ἀγαθὴ πολιτείας φαύλης**: 1) Ένα ἀκόμα χαρακτηριστικό του προφορικού λόγου στο πλαίσιο της ελλειπτικότητας και της συντομίας που χαρακτηρίζουν τη διατύπωση του Αριστοτέλη. 2) Εξυπηρετεί την επανασύνδεση του παραδείγματος με το συζητούμενο θέμα, που είναι η ἀρετή και οι διάφορες βαθμίδες ἀπὸ τις οποίες περνά ο ἄνθρωπος στην προσπάθειά του να την κατακτήσει. Η ἀλήθεια είναι ὅτι το ζήτημα «διαφορὰ πολιτεύματος ἀπὸ πολίτευμα» συνιστά κατὰ κάποιον τρόπο παρέκβαση ἀναγκαία ἀπ' τη στιγμή που ἔκανε λόγο για την ευθύνη των νομοθετῶν, σε ὅ,τι ἀφορὰ την επιτυχημένη ἀσκηση των πολιτῶν στην ἀρετή. Αυτὴ ἡ ἀπομάκρυνση, ὅμως, εἶναι ευπρόσδεκτη και σ' αὐτό συμβάλλει και ἡ θέση των επιθέτων²⁶.

²⁶ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ὁ.π., σ. 137, σσ. 138 -9

Η σχέση ηθικής και πολιτικής

Η πολιτική του Αριστοτέλη είναι ηθική, διότι σκοπός της είναι η ηθική προαγωγή των πολιτών. Η ηθική του Αριστοτέλη είναι κοινωνική ηθική, φιλοσοφία της ανθρώπινης συμβίωσης. Για τον Αριστοτέλη ο στόχος του καθενός ξεχωριστά ταυτίζεται με τον στόχο της κοινότητας και στην περίπτωση της κοινότητας εμφανίζεται πιο καθαρά²⁷.

γίνεται – φθείρεται: Οι έννοιες της γένεσης και της φθοράς αποτελούν θεμελιώδες αντιθετικό ζεύγος ήδη από τις απαρχές της φιλοσοφικής σκέψης. Πολύ απλά και σύντομα για τον Αριστοτέλη ισχύουν τα ακόλουθα:

- **γένεσις:** ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ ὄν (η μεταβολή από την ανυπαρξία στην ύπαρξη ενός όντος)
- **φθορά:** ἐκ τοῦ ὄντος εἰς τὸ μὴ ὄν (η μεταβολή ενός όντος από την ύπαρξη στην ανυπαρξία)
- **[κίνησις:** ἐκ τοῦ ὄντος εἰς τὸ ὄν (δηλαδή σημειώνεται μια μεταβολή χωρίς να παύσει να υφίσταται ο φορέας της μεταβολής). Εδώ εντάσσονται οι μεταβολές α) κατὰ ποσὸν: **αὔξεις** – **φθίσεις**, β) κατὰ ποιόν: **ἀλλοιώσεις**, γ) κατὰ τόπον: **φορά**]

ἔτι ἐκ τῶν...: Η χρήση του ἔτι υποδηλώνει τη βαθύτερη εξέταση του ζητήματος.

ὁμοίως δὲ καὶ τέχνη: Με τη χρήση αναλογικής απόδειξης συνεχίζει ο Αριστοτέλης, για να δείξει ότι το ίδιο συμβαίνει και στις τεχνικές εργασίες. Η αρετή του ανθρώπου καλλιεργείται και καταστρέφεται με τα ίδια μέσα και από τις ίδιες αιτίες, πράγμα που συμβαίνει με τον ίδιο ακριβώς τρόπο και στις τέχνες. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται πρώτα στις καλές τέχνες και μετά στις χρήσιμες. Με τη χρήση του «επαγωγικού-εμπειρικού παραδείγματος» ο Αριστοτέλης δείχνει ότι στην πράξη η ποιότητα της άσκησης και της

²⁷ Düring I., ό.π., σ. 206

μαθητείας προσδιορίζει την ποιότητα της επίκτητης ιδιότητας. Έτσι φαίνεται να αποδέχεται ότι η ποιότητα άσκησης και η ποιότητα της επίκτητης ιδιότητας συνδέονται με σχέση αιτίου αποτελέσματος. Με τη σκέψη αυτή ο Αριστοτέλης επιχειρεί να αποδείξει ότι η ηθική αρετή προϋποθέτει τον εθισμό και η ποιότητα της ηθικής αρετής είναι ανάλογη της ποιότητας του εθισμού. Θα γίνουμε λοιπόν ηθικά ενάρτετοι, μόνο αν εξασκηθούμε σε ηθικά ενάρτετες πράξεις σύμφωνα με τους κανόνες της τέλει αρετής.

εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχεν: Με έναν υποθετικό λόγο σε αρνητική-αποφατική **διατύπωση** προσπαθεί ο Αριστοτέλης να επισημάνει πιο έντονα τον ρόλο της άσκησης, αλλά και του δασκάλου, στη διεργασία με την οποία συντελείται η ηθική διαμόρφωση. Ο δάσκαλος διαμορφώνει το πλαίσιο άσκησης, εθισμού για τον ασκούμενο προς την ηθική αρετή, όπως ο νομοθέτης δίνει τις κατευθυντήριες γραμμές μέσω των νόμων. Ο ρόλος του δασκάλου είναι να διδάσκει στους μαθητές του τους κανόνες της αρετής, να τους καθοδηγεί σωστά στην εφαρμογή των κανόνων αυτών, υποδεικνύοντας τι είναι σωστό και τι λάθος. Διδασκαλία, επομένως, δεν σημαίνει απλώς μετάδοση κάποιων θεωρητικών γνώσεων, αλλά κυρίως καθοδήγηση του μαθητή στην επανάληψη συγκεκριμένων τρόπων συμπεριφοράς, μέχρι αυτοί να αποτελέσουν μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα του. Άρα δεν υπάρχει καμία αντίφαση με τα όσα υποστήριξε στην 12^η Ενότητα.

Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει: Με όμοιο τρόπο προς τις τέχνες επιτελείται η διαδικασία της εκμάθησης και στις ηθικές αρετές. Ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί δηλαδή σ' αυτή την ενότητα **αναλογικό συλλογισμό**: όπως για την εκμάθηση των τεχνών είναι απαραίτητος ο εθισμός σε κατάλληλες ενέργειες, έτσι και για την κατάκτηση των ηθικών αρετών έχει σημασία η επανάληψη ίδιων πράξεων («**ὁμοίων ἐνεργειῶν**»). Με τον συμπερασματικό σύνδεσμο «**δὴ**» **ανακεφαλαιώνονται** τα προηγούμενα, ενώ ο μεταβατικός σύνδεσμος «**καὶ**» **εισάγει το νέο**

επιχείρημα, με το οποίο δείχνει ότι και στις αρετές ισχύει το ίδιο που συμβαίνει στις τέχνες.

πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι... οἷ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως: Ο Αριστοτέλης προβαίνει στην παρουσίαση τριών παραδειγμάτων για να δείξει ότι, όπως και στις τέχνες, έτσι και στις αρετές η απόκτησή τους γίνεται με τον εθισμό και η ποιότητά τους εξαρτάται από την ποιότητα του εθισμού που προηγήθηκε. Τα παραδείγματα αναφέρονται σε αρετές που συνδέονται με τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι

1. συναλλάσσονται μεταξύ τους (κοινωνικές σχέσεις),
2. αντιμετωπίζουν τις δύσκολες καταστάσεις της ζωής τους και
3. διαχειρίζονται τις επιθυμίες τους.

Επίσης, παρατηρούμε ότι ο φιλόσοφος διακρίνει δύο αντίθετους τρόπους συμπεριφοράς: ο ένας οδηγεί στην κατάκτηση των ηθικών αρετών, ενώ ο άλλος όχι²⁸.

τά ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους: Η αρετή του Αριστοτέλη είναι κοινωνική, διότι θεωρείται σε συνάρτηση με τον άλλο. Ο Αριστοτέλης διατυπώνει σ' ένα άλλο σημείο των **Ἠθικῶν Νικομαχείων**: «Αξίζει ασφαλώς να προσέξουμε την περίπτωση κατά την οποία και ο καθένας ξεχωριστά κατορθώνει αυτόν τον στόχο, αλλά είναι ωραιότερο και ανώτερο όταν το κατορθώνουν εθνότητες και κοινότητες.» (Ηθ. Νικ. Α1, 1094β 1-10)²⁹. Αυτού του είδους οι σχέσεις των συμπολιτών μεταξύ τους, όπως επισημαίνεται και στο σχολικό βιβλίο, δεν είναι για τον Σταγειρίτη ένα επιμέρους ή περιορισμένης σημασίας ζήτημα μέσα στην κοινωνία. Είναι η συγκεκριμενοποίηση της **ἀλλαγῆς**, της ανταλλακτικής σχέσης μεταξύ των συμπολιτών. Και η σχέση αυτή είναι ιδρυτική και συστατική για την κοινωνία. Κατά προέκταση, τα **συναλλάγματα** είναι ένα σημαντικό πεδίο ανάπτυξης και εμφάνισης ηθικών σχέσεων (Φάκελος Υλικού 124).

²⁸ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=131#3

²⁹ Düring I., ό.π., σ. 206

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι ο Αριστοτέλης δίνει κοινωνικό χαρακτήρα στην αρετή. Αυτό προκύπτει απ' το ότι τόσο η αρετή της δικαιοσύνης όσο και της σωφροσύνης και της πραότητας σχετίζονται με τις καθημερινές δραστηριότητες του ανθρώπου, αντανακλούν στον κοινωνικό περίγυρο και ρυθμίζουν τις διαπροσωπικές μας σχέσεις. Η κοινωνία είναι άλλωστε αυτή που θα κρίνει και θα αξιολογήσει ποια πράξη ή ποιος άνθρωπος είναι ηθικός³⁰.

ὁμοίως δὲ καὶ.... ἐκ τοῦ οὕτως: Οι διαφορετικές στάσεις απέναντι στις επιθυμίες και στην οργή, καθώς και οι διαφορετικοί τρόποι συμπεριφοράς δημιουργούν **σώφρονες** και **πράους** ή, αντίθετα τους **ἀκόλαστους** και **ὀργίλους**. Από τα παραπάνω παραδείγματα σπερματικά διαφαίνεται ότι τόσο οι υπερβολές, όσο και η ἑλλειψη πρέπει να απαγορεύονται. Οι πράξεις που επιτελούμε, αφού κατακτήσουμε την αρετή, έχουν εξίσου μετρημένο χαρακτήρα με τις πράξεις από τις οποίες αναπτύσσεται η αρετή. Αυτή η επιχειρηματολογία περιέχει εν σπέρματι τη θεωρία της μεσότητας³¹.

ἐπιθυμία: Είναι βασική βιολογική και ψυχολογική λειτουργία του ανθρώπου: κυριότερες μορφές της είναι στον Αριστοτέλη η επιθυμία για τροφές και η σεξουαλική επιθυμία. Ως τέτοια η ἐπιθυμία είναι από ηθική άποψη ουδέτερη. Η διαχείρισή της όμως, τονίζει ο φιλόσοφος, έχει μεγάλη σημασία. Άνθρωποι που δεν μπορούν καθόλου να ελέγξουν τις επιθυμίες τους χαρακτηρίζονται **ἀκόλαστοι**, ενώ στο άλλο άκρο, της παντελούς αδιαφορίας, βρίσκονται οι **ἀναίσθητοι**· στη μέση βρίσκονται οι **σώφρονες**, όσοι δηλαδή διατηρούν σώας τας φρένας και ελέγχουν λογικά τις επιθυμίες τους (Φάκελος Υλικού σ. 125)

ὀργή: Σύμφωνα με τη διδασκαλία της Ρητορικής (1378a κ.ε.), η **ὀργή** είναι η δυνατή επιθυμία να πάρουμε εκδίκηση για μια συμπεριφορά που εκτιμούμε

³⁰ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=131#3

³¹ Ross W.D., ό.π., σσ. 275 - 6

ότι απαξίωσε εμάς προσωπικά ή τους οικείους μας· η απαξίωση αυτή μας προκαλεί βέβαια στενοχώρια, πόσο μάλλον όταν είναι (ή θεωρούμε πως είναι) τελείως ανάρμοστη και αδικαιολόγητη. Η οργή στρέφεται κάθε φορά ενάντια σε συγκεκριμένα πρόσωπα. Στο πάθος της οργής αντιστοιχούν οι εξής ηθικές στάσεις: **όργιλότης, αναισθησία, πραότης** (και οι αντίστοιχοι ανθρώπινοι τύποι) (Φάκελος Υλικού σ. 125

έν αύτοῖς: Η αντωνυμία δεν έχει σχέση με τα πρόσωπα (**σώφρονες, πρᾶοι, ἀκόλαστοι....**), αλλά με τα πράγματα μέσα στα οποία με τη συμπεριφορά τους τα πρόσωπα αποκτούν τις ιδιότητες που δηλώνονται από τα επίθετα (**τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι, τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς, τὰ τιερὶ τὰς ἐπιθυμίας, τὰ περὶ τὰς ὀργάς**). Επομένως, είναι ουδέτερου γένους³².

☞ Με τη χρήση των ρηματικών τύπων που αναφέρονται σε πράξεις, «**γινόμεθα - γίνονται - πράττοντες - ἐθιζόμενοι**» δηλώνεται ενέργεια, ενώ ο ενεστώτας δηλώνει την επανάληψη. Έτσι, δίνεται η ευκαιρία στον Αριστοτέλη να αποδείξει τον βαθμιαίο τρόπο κατάκτησης της αρετής, καθώς και ότι και οι έξεις, όπως και οι αρετές, δεν υπάρχουν εκ φύσεως, αλλά είναι αποτελέσματα κάποιων ενεργειών³³.

ἐνὶ δὴ λόγῳ: Κατά τη συνήθειά του ο Αριστοτέλης καταλήγει επαγωγικά σε μια πρόταση με γενικότερη ισχύ. Εύλογα λοιπόν καταλήγει ο Αριστοτέλης στην αποδεικτέα θέση ὅτι τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, είτε αυτά είναι καλά είτε κακά, διαμορφώνονται μέσα από τη συστηματική επανάληψη ομοίων ενεργειών. Γι' αυτό και πρέπει οι ενέργειές μας να έχουν συγκεκριμένη ποιότητα.

³² Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 142

³³ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=131#3

ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται

- **ἕξις < ἔχ - σις < ἔχω:** παραγωγική κατάληξη που δηλώνει τη ενέργεια του υποκειμένου
ἕξις = 1. η κατοχή, η απόκτηση, η προσπάθεια για απόκτηση 2. η ιδιότητα που απέκτησε και έχει πια κανείς, αφού επανέλαβε κάτι τόσες φορές, ώστε να του έχει πια γίνει συνήθεια. Επίσης, **ἔχω - σχήσω - ἔσχηκα > σχῆ-μα:** παραγωγική κατάληξη που δηλώνει το αποτέλεσμα της ενέργειας. Επομένως είναι συγγενείς λέξεις ἕξις - σχῆμα. Έτσι, δικαιολογείται η χρήση της λέξεως ἕξις για να δηλωθεί η μόνιμη μορφή του χαρακτήρα ενός ατόμου που αποκτήθηκε με την επίμονη άσκηση³⁴.
- Οι αρετές, ως ἕξεις, είναι ἐνεργήματα της ψυχῆς, τα οποία δια της επαναλήψεως αποκτούν συγκεκριμένη μορφή. Η ηθική συμπεριφορά του ανθρώπου νοείται από τον φιλόσοφο ως μία μόνιμη διάθεση του ανθρώπου, που στηρίζεται στην ἔξη, στη σταθερή δηλαδή στάση της ψυχῆς του απέναντι στα πάθη του και στις εξωτερικές περιστάσεις. Έτσι αυτός ενεργεί μόνιμα με σταθερό το ηθικό φρόνημα και τη βούληση³⁵. Η ἔξη ως μόνιμη διάθεση της ψυχῆς αποτελεί μια δυναμική συσσώρευση της ενέργειας, που σε δεδομένη στιγμή εξωτερικεύεται και δρα. Επομένως, η αρετή είναι μια δυναμική διάθεση της ψυχῆς προς τα αντικείμενα της πράξεως και τα πάθη, που διαμορφώνεται με την επανάληψη και τον εθισμό.
- Με τη διδασκαλία του ο Αριστοτέλης έρχεται αντιμέτωπος προς την παλιά διδασκαλία τον Σωκράτη και του Πλάτωνα, σύμφωνα με την οποία η αρετή είναι μόνο γνώση³⁶. Η ηθική αρετή δεν πρέπει να στηρίζεται αποκλειστικά στη γνώση, αλλά στην πράξη. Επίσης, αντιτίθεται προς την αριστοκρατική αντίληψη του 5^{ου} αιώνα π.Χ, η οποία θεωρούσε ότι η αρετή οφείλει την προέλευσή της στην φύση. (δες και σχόλια στην 12^η Ενότητα)

³⁴ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σσ. 142 - 3

³⁵ Ιγνατιάδη Γ.Μ., ό.π., σ. 39

³⁶ Ιγνατιάδη Γ.Μ., ό.π., σ. 28

ποιὰς ἀποδιδόναι: Δεν αρκεί, βέβαια, απλά η επανάληψη πράξεων που προσιδιάζουν στη συγκεκριμένη αρετή, πρέπει κανείς να φροντίζει να δίνει και κάποια ποιότητα στις ενέργειές του. Η ουσία της αρετής δεν έγκειται μόνο στον δυναμικό χαρακτήρα της έξεως που προέρχεται από τις όμοιες ενέργειες, αλλά και από την ποιότητα της έξεως.

οὐ μικρὸν διαφέρει: σχῆμα λιτότητας· οὐ μικρὸν (πολύ)- πάμπολυ - τὸ πᾶν: Αξιοσημείωτη διαβάθμιση του συλλογισμού, κλιμακωτή αύξηση α) στο επίπεδο του λόγου, της έκφρασης και β) στο επίπεδο του νοήματος. Η κλίμακα στην έκφραση χρησιμοποιείται για να δηλωθεί ο ρόλος της συνήθειας από τη νεαρή ηλικία³⁷.

εὐθύς ἐκ νέων: Όπως ο Πλάτων, έτσι και ο Αριστοτέλης τονίζει τη μεγάλη σημασία που έχει η παιδεία και η αγωγή, τόσο για την ιδιωτική όσο και για τη δημόσια ζωή του ατόμου³⁸. Ο Αριστοτέλης υπονοεί το σημαντικό ρόλο της παιδείας στο να εθισθεί το άτομο σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς και να βοηθηθεί στην απόκτηση της αρετής που οδηγεί στην ευδαιμονία του ατόμου και της πολιτείας. Τη σημασία που έχει η αγωγή και η παιδεία ο Αριστοτέλης είχε πολλές φορές την ευκαιρία να την τονίσει στα Ηθικά Νικομάχεια. Το φυσικό, οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον του παιδιού παίζει καθοριστικό ρόλο στη σωματική, συναισθηματική, ψυχική και πνευματική ανάπτυξή του. Επιπλέον, επειδή η διαδικασία αυτή απαιτεί πολύ χρόνο, κρίνεται σωστό να ξεκινήσει όσο γίνεται πιο νωρίς. Οι παιδαγωγικές αυτές αντιλήψεις του Αριστοτέλη συμφωνούν με τις σύγχρονες και φαίνεται ότι έπαιξαν και παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης αντίληψης για την αγωγή.

Στο θέμα αυτό βέβαια ο Αριστοτέλης ακολουθούσε από κοντά τις διδασκαλίες του Πλάτωνα, οι αντιλήψεις όμως αυτές ήταν, θα έλεγε κανείς,

³⁷ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 141

³⁸ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 143

πολύ πλατιά απλωμένες στον αρχαίο κόσμο ήδη από την εποχή των σοφιστών.

☞ Παρόλο που ο λόγος του Αριστοτέλη είναι γενικά λιτός, στην τελευταία περίοδο του κειμένου («**οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν**») επιλέγει να συσσωρεύσει μια σειρά εκφραστικών μέσων, προκειμένου να καταδείξει την εξαιρετικά μεγάλη σημασία του εθισμού στην ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιών:

- σχήμα επιδιόρθωσης: **«οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν»**
- σχήμα λιτότητας: **«οὐ μικρὸν»**
- σχήμα άρσης – θέσης: **«οὐ μικρὸν ... ἀλλὰ πάμπλου»**
- υπερβολή: **«τὸ πᾶν»**
- ανιούσα κλιμάκωση: **«οὐ μικρὸν -> πάμπλου -> τὸ πᾶν»**³⁹

³⁹ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=131

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια, Β 1.5-8, 1103b-25

Μαρτυρεῖ δὲ καὶ τὸ γινόμενον ἐν ταῖς πόλεσιν· οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς, καὶ τὸ μὲν βούλημα παντὸς νομοθέτου τοῦτ' ἐστίν, ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιοῦσιν ἀμαρτάνουσιν, καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης. Ἔτι ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται, ὁμοίως δὲ καὶ τέχνη· ἐκ γὰρ τοῦ κιθαρίζειν καὶ οἱ ἀγαθοὶ καὶ κακοὶ γίνονται κιθαρισταί. Ἀνάλογον δὲ καὶ οἰκοδόμοι καὶ οἱ λοιποὶ πάντες· ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσονται, ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοί. Εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχεν, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξαντος, ἀλλὰ πάντες ἂν ἐγίνοντο ἀγαθοὶ ἢ κακοί.

Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει· πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι, πράττοντες δὲ τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς καὶ ἐθιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἱ μὲν ἀνδρεῖοι οἱ δὲ δειλοί. Ὅμοίως δὲ καὶ τὰ περὶ ἐπιθυμίας ἔχει καὶ τὰ περὶ τὰς ὀργάς· οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι, οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτως ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφεσθαι, οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως. Καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται. Διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιὰς ἀποδιδόναι· κατὰ γὰρ τὰς τούτων διαφορὰς ἀκολοθοῦσιν αἱ ἕξεις. Οὐ μικρὸν οὖν διαφέρει τὸ οὕτως ἢ οὕτως εὐθὺς ἐκ νέων ἐθίζεσθαι, ἀλλὰ πάμπλου, μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει:
 - α) Όλοι οι νομοθέτες επιτυγχάνουν να κάνουν τους πολίτες ηθικά ενάρετους.
 - β) Κατά τον Αριστοτέλη δεν υπάρχουν κακά πολιτεύματα, αλλά καλά και λιγότερο καλά ως προς την ηθική άσκηση των πολιτών.
 - γ) Ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι διακρίνονται σε καλούς ή κακούς εκ γενετής.
 - δ) Η ανδρεία και η σωφροσύνη ως αρετές εκδηλώνονται στις καθημερινές συναλλαγές με τους άλλους ανθρώπους.
 - ε) Κατά τον Αριστοτέλη η εκπαίδευση ενός ανθρώπου δεν έχει και τόση σημασία για την ηθική του συγκρότηση.
2. Σε ποια σημεία του κειμένου ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί αναλογίες; Να τα καταγράψετε σύντομα με δικά σας λόγια.

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. **ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται:**
Ποιο θεμελιώδες αντιθετικό ζεύγος φιλοσοφικών εννοιών υπόκειται στο χωρίο αυτό; Να δείξετε τη σχέση που έχουν τα αντιθετικά μέλη του ζεύγους με τον εθισμό και την ηθική πράξη, όπως φαίνεται στην ενότητα.
2. **εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχε, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξοντος.** Η άποψη που εκφράζεται στο απόσπασμα συμφωνεί με όσα υποστήριξε ο Αριστοτέλης στην 12^η ενότητα σχετικά με τον ρόλο της διδασκαλίας στη γένεση και ανάπτυξη των αρετών (διανοητικών και ηθικών); Να δικαιολογήσετε την άποψή σας.
3. Ποιο ρόλο παίζει η ηθική πράξη και η συμπεριφορά του ανθρώπου, γενικότερα σε όλες τις περιστάσεις της (καθημερινής) ζωής στην

απόκτηση της ηθικής αρετής; Να στηρίξετε την απάντησή σας σε χωρία του κειμένου.

4. Να αναλύσετε με λίγα λόγια τα χωρία της ενότητας στα οποία φαίνεται ότι η ηθική αρετή είναι κοινωνική αρετή.

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. **ἀμαρτάνουσιν, φθείρεται:** α) Ποια ομόρριζα θηλυκά ουσιαστικά αποτελούν όρους της αριστοτελικής φιλοσοφίας και ποιο είναι το σημασιολογικό τους περιεχόμενο; β) Να γράψετε από δυο ετυμολογικά συγγενείς λέξεις (απλές ή σύνθετες) για το κάθε ρήμα.
2. **τέχνη:** Να γράψετε παράγωγα επίθετα (απλά ή σύνθετα).
3. Με ποιες λέξεις του κειμένου παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια οι λέξεις: *στρεβλός, ευεξία, παμπληθής, ποιότητα*;

Ασκήσεις παραλλήλων κειμένων

1. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο (Α ή Β ή Γ), να εντοπίσετε ομοιότητες σε σχέση με τα όσα αναφέρονται στο κείμενο αναφοράς αναφορικά με τον ρόλο της παιδείας και του δασκάλου. Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας με στοιχεία από τα δύο κείμενα.

Α. Στην πραγματικότητα, αρχίζουν από την παιδική ηλικία να διδάσκουν και να νουθετούν, συνεχίζοντας για όλη τη ζωή. Αμέσως μόλις αρχίσει να καταλαβαίνει ένα παιδί τι του λένε, και η παραμάννα του και η μητέρα του και ο παιδαγωγός του και ο ίδιος ο πατέρας του αγωνίζονται γι' αυτό το πράγμα, για το πώς δηλαδή θα βελτιωθεί το αγόρι, διδάσκοντάς το για κάθε του πράξη και για κάθε του λόγο και εξηγώντας του ότι αυτό είναι δίκαιο και το άλλο άδικο, και ότι αυτό είναι καλό και το άλλο αισχρό, και αυτό όσιο και εκείνο ανόσιο, και ότι αυτά πρέπει να τα κάνεις και αυτά να μην τα κάνεις. Κι όταν ακούει με τη θέλησή του, πάει καλά. Εάν όμως δεν υπακούει, τότε, με τις απειλές και τα χτυπήματα το "ισιώνουν", σαν δέντρο που λυγίζει και

γέρνει. Κι ύστερα, όταν το στέλνουν στους δασκάλους, δίνουν εντολή να επιμεληθεί ο δάσκαλος περισσότερο την εύκοσμία των παιδιών, παρά τα γράμματα και τη μουσική. Και οι δάσκαλοι άλλωστε γι' αυτό φροντίζουν κυρίως. Και μόλις τα αγόρια μάθουν τα γράμματα και είναι σε θέση στο εξής να καταλάβουν ένα γραπτό κείμενο, όπως μέχρι τώρα καταλάβαιναν τον προφορικό λόγο, τα βάζουν, καθισμένα στα θρανία τους, να διαβάζουν δυνατά τα ποιήματα των μεγάλων ποιητών και τα αναγκάζουν να μάθουν απέξω αυτά τα έργα, στα οποία υπάρχουν πολλές συμβουλές, αλλά και αναλύσεις για τα πράγματα, και ἔπαινοι και ἐγκώμια για τους αρχαίους ἥρωες, προκειμένου το αγόρι να θελήσει να τους μιμηθεί και να έχει διάθεση να γίνει παρόμοιος.

Πλάτων, Πρωταγόρας, 325d-e

ΑΘΗΝΑΙΟΣ: Λέγω, λοιπόν, και υποστηρίζω ότι όποιος άνθρωπος έχει σκοπό να γίνει ενάρτεος σε ό,τι τον ενδιαφέρει, πρέπει να ασχολείται από την πρώτη του παιδική ηλικία αστεία και σοβαρά με τα σχετικά ζητήματα του κλάδου του. Όποιος θέλει, παραδείγματος χάριν, να γίνει καλός γεωργός ή οικοδόμος, ο δεύτερος πρέπει να παίζει χτίζοντας κανένα παιδιάστικο οικοδόμημα, κι ο πρώτος να καλλιεργεί τη γη. Κι όποιος ανατρέφει τον καθένα απ' αυτούς τους δυο, πρέπει να τους φτιάχνει μικρά εργαλεία, απομιμήσεις των αληθινών. Επίσης όσα μαθήματα πρέπει να μάθει, να τα προμελετά. Ο οικοδόμος, λόγου χάριν, να μάθει να χρησιμοποιεί το μέτρο, ή το νήμα της στάθμης και ο πολεμιστής να καθαλλικεύει παίζοντας τα άλογα ή κάμνοντας κάτι παρόμοιο, και να προσπαθεί ο νομοθέτης με τα παιχνίδια να στρέφει τις απολαύσεις και τις επιθυμίες των παιδιών εκεί όπου όταν φτάσουν πρέπει να τελειώσουν. Βασικό, λοιπόν, σκοπό της παιδείας νομίζουμε την σωστή ανατροφή που, με το παιχνίδι, θα οδηγήσει όσο το δυνατό αποτελεσματικότερα την ψυχή του παιδιού ν' αγαπήσει με όλη του την ύπαρξη εκείνο, στο οποίο όταν γίνει άντρας, θα παραστεί ανάγκη να είναι τέλειος. Προσέχτε λοιπόν, όπως σας είπα, αν σας αρέσει αυτό που σας ανέπτυξα μέχρι τώρα.

Πλάτων, Νόμοι, 643a

Τι λοιπόν; Δεν θα έλεγες και συ ότι «αν οι άνθρωποι δεν γίνονται καλύτεροι με τη μάθηση, η αμοιβή που δίνεται στους παιδαγωγούς πάει χαμένη»; Αυτοί, δηλαδή, είναι οι πρώτοι που παραλαμβάνουν το παιδί μόλις απογαλακτιστεί και, όπως ακριβώς οι τροφοί πλάθουν το σώμα του με τα χέρια τους, έτσι οι παιδαγωγοί διαπλάθουν με τις συνήθειες που του μαθαίνουν το χαρακτήρα του παιδιού, βάζοντάς το να κάνει το πρώτο βήμα του στα χνάρια της αρετής. Έτσι ο Λάκωνας, όταν ρωτήθηκε τι πετύχαινε παιδαγωγώντας, απάντησε: «Κάνω τα σωστά πράγματα ευχάριστα για τα παιδιά».

Πλούταρχος, Εἰ διδακτὸν ἡ ἀρετή, 439 f.

2. Περικλής στον Ἐπιτάφιο αναδεικνύει το παιδαγωγικό σύστημα της Αθήνας ανώτερο από αυτό της Σπάρτης. Σύμφωνα με τον Αθηναίο πολιτικό οι νέοι της πόλης του κατακτούν την ανδρεία μέσα από μία αγωγή που δεν τους αλλοτριώνει από τη χαρά της ζωής, ενώ οι Σπαρτιάτες «απ' τα μικρά τους χρόνια υποβάλλονται στην πιο σκληρή εκγύμναση». Να κρίνετε την άποψη αυτή, λαμβάνοντας υπόψη σας τις θέσεις του Αριστοτέλη για το ίδιο θέμα.

Και στα πολεμικά πράγματα διαφέρομε από τους εχθρούς μας. Η πόλη μας είναι φιλόξενη για όλους τους ανθρώπους και δεν υπάρχει σε μας νόμος ξενηλασίας που να εμποδίζει τον ξένο να μάθει ή να δει κάτι που θα μπορούσε, αν δεν ήταν κρυφό, να ωφελήσει τον εχθρό μας που θα το έβλεπε. Και τούτο, επειδή πιστεύομε περισσότερο στην αξία μας παρά σε μυστικές ετοιμασίες και στρατηγήματα. Και στην ανατροφή, ενώ οι εχθροί μας απ' τα μικρά τους χρόνια υποβάλλονται στην πιο σκληρή εκγύμναση, εμείς έχομε ευχάριστη ζωή, χωρίς γι' αυτό να υστερούμε στο να αντιμετωπίζομε τους ίδιους κινδύνους. (...) Αντικρίζομε τους κινδύνους πρόθυμα κι όχι με βαριά καρδιά. Τους αντικρίζομε από ανδρεία περισσότερο παρά από υπακοή σε κάποιο νόμο και τούτο είναι για μας κέρδος μεγάλο, γιατί δεν θλιβόμαστε από πριν για τις συμφορές που ίσως έρθουν, κι όμως,

όταν έρθουν, δεν είμαστε λιγότερο γενναίοι από εκείνους που παιδεύονται αδιάκοπα.

Θουκυδίδης, Β, 39

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο Ιωάννης Δαμασκηνός Βαρλαάμ και Ίωάσαφ, 290-292⁴⁰

- Η παραπάνω προσέγγιση είναι κάτω από την επίδραση της αριστοτελικής ηθικής διδασκαλίας. Ωστόσο, κατά τον Ιωάννη Δαμασκηνό μόνον η ηθική αρετή θεωρείται έμφυτο-εγγενές στοιχείο της ανθρώπινης φύσης, ενώ «τα πάθη της κακίας, που δεν είναι κάτι έμφυτο στον άνθρωπο», αποκτώνται, εγκαθίστανται στην ψυχή με τον εθισμό. Η αρετή, λοιπόν, είναι «φύσει» και έχει ως προέλευση τον Θεό, ως πηγή όλων των αγαθών, ενώ το κακό είναι η απουσία του αγαθού, είναι μια «παρά φύσιν» κατάσταση. Ο άνθρωπος, επομένως, μόνο με τη δική του θέληση, παρακούοντας το θέλημα του Θεού, απομακρύνεται από το αγαθό και έτσι εμφανίζεται το κακό. Επομένως, το κακό είναι η «παρά φύσιν» εκούσια εκτροπή, η χριστιανική «αμαρτία». Επίσης, ενώ κατά τον Σταγειρίτη φιλόσοφο τα «πάθη» –οι συναισθηματικές καταστάσεις και αντιδράσεις του ανθρώπου– δεν έχουν από μόνα τους ηθική διάσταση, στον Ιωάννη τον Δαμασκηνό παρουσιάζονται ως πηγή της αμαρτίας και του κακού.

⁴⁰ Η απάντηση στη πιο πάνω δραστηριότητα είναι ότι πέραν από τις εξωτερικές αναλογίες, ομοιότητα στους όρους, η εσωτερική είναι μηδενική, αφού στο αριστοτελικό κείμενο είναι σαφής η αναφορά στο ότι: «...πολιτείες πραγματικά, και οι **νομοθέτες κάνουν καλούς τους πολίτες ασκώντας τους να αποκτούν τις συγκεκριμένες συνήθειες- αυτή είναι η θέληση του κάθε νομοθέτη, και όσοι δεν τα καταφέρνουν σ' αυτό, δεν πετυχαίνουν στο έργο τους· σ' αυτό άλλωστε διαφέρει τελικά το ένα πολίτευμα από το άλλο..».** Δηλαδή η αυτοθέσμιση, η αυτονομία αυτοδιαπαιδαγωγούν και η ευνομία διαπαιδαγωγεί **χρηστούς πολίτες** κατά τον Αριστοτέλη, σε αντίθεση με το **χριστολογικό** παράδειγμα και την αναφορά στη θεία Χάρη στο αγιολογικό κείμενο: «**με τη βοήθεια του Θεού**» (Τουρνά Χ., Κριτικές επισημάνσεις στα Αρχαία Γ' με επίγευση θεολογίας σ. 9)

Παράλληλο 2ο Ευάγγελος Παπανούτσος "Εθισμός και επίγνωση"

- Η συγκεκριμένη εκδοχή της έννοιας του εθισμού, όπως την περιγράφει ο Παπανούτσος, δεν συνάδει με την αριστοτελική αντίληψη του εθισμού. Βέβαια, και στον Αριστοτέλη οι ἔξεις είναι αποτέλεσμα ενεργειών, και μάλιστα επαναλαμβανόμενων ενεργειών· ωστόσο η διαδικασία του εθισμού αποτελεί μια συνειδητή και αυτόβουλη διαδικασία ώστε με την επίμονη άσκηση να διαμορφωθούν βαθμιαία τα –αντίστοιχα προς τις πράξεις– μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα του. Αντίθετα, στη θεωρία της μάθησης που περιγράφει ο Ε. Παπανούτσος γίνεται λόγος για εξαρτημένες αντανakλαστικές αντιδράσεις, οι οποίες λειτουργούν εντελώς αυτόνομα και αυτόματα, για μια νευροφυσιολογική λειτουργία του ανθρώπινου εγκεφάλου, η οποία –σύμφωνα με τη σχολή του Παβλόφ και, ευρύτερα, τη θεωρία του συμπεριφορισμού– ερμηνεύει τις ανθρώπινες αντιδράσεις και μπορεί να αξιοποιηθεί στους τομείς της αγωγής και της ψυχολογίας. ο εθισμός, όπως τον περιγράφει ο Ε. Παπανούτσος, υπεραπλουστεύει την ανθρώπινη συμπεριφορά και, ουσιαστικά, απορρίπτει την ύπαρξη συνειδητής έλλογης δράσης και ελεύθερης προσωπικής βούλησης, καταλήγοντας σε μια μηχανιστική θεώρηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς.